

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDEN CUMHURİYET'İN İLK YILLARINA ADANA'DA SANAYİLEŞME VE ŞEHİRLEŞME

Erdem ÇANAK*

ÖZ

Şehirlerin tarihinin ve talihinin değişmesine neden olan önemli dönüm noktaları vardır. Adana'nın kaderi de artan pamuk üretimiyle birlikte değişmiştir. Aslında pamuk yüzlerce yıldır şehirde ve bölgede üretilmektedir. Ancak bu üretim daha ziyade bölgenin ihtiyacı karşılayacak ölçekte olmuştur. Fakat 1833-1840 yılları arasında bölgeyi yöneten İbrahim Paşa'nın tarımsal alanda yaptığı düzenlemelerle birlikte üretimi hızla artmaya başlamıştır. Amerikan İç Savaşı yıllarında İngiltere'nin dokuma sanayisi için ihtiyaç duyduğu pamuğu bölgeden almaya başlamasıyla birlikte üretimi zirveye ulaşmıştır. Böylece şehir, önemli bir pamuk üretim merkezine dönüşmüştür. Hatta bir süre sonra önemli bir üretim merkezi olmasının yanı sıra işleme merkezi haline de gelmiştir. Bunun neden olduğu sosyo-ekonomik canlılıkla birlikte şehrin çehresi değişmeye başlamış, daha modern ve yaşanılır bir şehir talebinin gündeme gelmesi üzerine de Belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunun sonucunda şehir, bir taraftan modernleşirken bir taraftan da açılan yeni sanayi tesisleriyle birlikte önemli bir iş ve aş merkezi haline gelmiş, bu özelliğini cumhuriyetin ilk yıllarında da sürdürmüştür. Bu çalışmada, Adana'da artan pamuk üretiminin neden olduğu sosyo-ekonomik canlanmanın şehirleşmeye etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Adana Belediyesi, Çukurova, Pamuk.

INDUSTRIALIZATION AND URBANIZATION IN ADANA FROM THE LATE OTTOMAN PERIOD TO THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC ABSTRACT

There are important milestone events that change the history and fate of cities. The fate of Adana also changed with the increase in cotton production. In fact, cotton has been produced in the city and the region for hundreds of years. However, this production was mostly on a scale that met the needs of the region. But with the agricultural reforms made by Ibrahim Pasha, who ruled the region between 1833 and 1840, production began to increase rapidly. With the start of the American Civil War, England began to import cotton from the region for its textile industry, and production reached its peak. Thus, the city became an important cotton production center. In fact, after a while, it became not only an important production center but also a processing center. With the socio-economic vitality that this brought, the city began to change, and with the emergence of demands for a more modern and livable city, the municipal organization was established. As a result, the city modernized on the one hand, and on the other hand, with the opening of new industrial facilities, it became an important center of employment and income, a feature it maintained in the early years of the republic. This study examines the impact of the socio-economic revitalization caused by the increase in cotton production in Adana on urbanization.

Keywords: Adana, Adana Municipality, Çukurova, Cotton.

Giriş

Şehirlerin gelişimini etkileyen çeşitli faktörler vardır. Coğrafi konum, sahip olunan top-
rağın niteliği, yer altı kaynakları, ulaşım ve iklim gibi hususlar bunlara örnek olarak verilebilir.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 15.07.2025

Yayına Kabul Tarihi: 22.09.2025

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, email: ecanak@cu.edu.tr
ORCID:0000-0002-7856-3802

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla gelişmeye başlayan Adana'nın ve sanayisinin gelişmesinde de bölgedeki verimli topraklarda üretilip ihracatı yapılan pamuk önemli rol oynamıştır. Adana için çok önemli bir ürün olan ve *ak altın* olarak da nitelendirilen pamuk, bölgede yüz yıllardır üretilmektedir. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk yıllara tesadüf eden üretim miktarı 1525'de 124, 1547'de 664, 1572'de 797 tondur. Üretimin bir kısmı yurt içinde kullanılırken geri kalan kısmı ihraç edilmiştir (Kurt, 1990, s. 197-198; Kurt, 2004, s. 44; Kurt, II, 2005, s. 38; Kurt, III, 2005, s. 86-88). Bunun yanı sıra şehirdeki dokuma sanayi, boyahaneler, pamuk ipliği satışı yapılan ayrı bir yer ile pamuk tohumundan yağ elde eden fabrika pamuğun ekonomik değer olarak şehir açısından önemini işaret etmektedir (Kurt, III, 2005, s. 86-88).

Bölgede üretilen pamuk, uzun yıllar sadece bölgenin ihtiyacını karşılamıştır. Ancak bölgenin idaresinin 1833'de İbrahim Paşa'ya geçmesiyle birlikte üretimde ciddi bir artış yaşanmıştır. Zira tarımsal üretime yönelik önemli adımlar atan İbrahim Paşa, Kıbrıs, Mısır ve Suriye'den getirttiği tohumlarla bir taraftan üretimin artmasını sağlarken bir taraftan da daha kaliteli pamuk üretilmesini sağlamıştır (Ener, 1990, s. 220). Fakat üretimdeki asıl artış Amerikan İç Savaşı yıllarında yaşanmıştır. Çünkü dokuma sanayisinin ihtiyaç duyduğu pamuğu büyük ölçüde Amerika'dan karşılayan İngiltere, savaşla birlikte hammadde sıkıntısı yaşamaya başlayınca yeni üretim alanları aramaya başlamıştır. Bu yerler arasında Çukurova da yer almıştır. Fakat bölgede üretilen pamuk İngilizlerin istediği nitelikte ve nicelikte olmadığı için birtakım adımlar atılması gerekmiştir. Bunun üzerine İngilizler, pamuk ekimi yapacaklara ücretsiz olarak tohum vereceklerini ve modern anlamda üretim yapılabilmesi için de ihtiyaç duyulan tarımsal makineleri uygun koşullarla satabileceklerini belirtmişlerdir (Varlık, 1977, s. 51). 27 Ocak 1862'de yayınlanan iradeyle pamuk tohumları ücretsiz olarak dağıtılırken pamuk tarımının gelişmesi için ithal edilen tarımsal makine ile pamuk tohumundan da on yıl süreyle çeşitli vergiler alınmamıştır (Varlık vd., 2008, s. 30-32; Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938, s. 128-129, 134). Sağlanan destek sayesinde hem üretilen hem de ihraç edilen pamuk miktarı artmıştır. Bunun neden olduğu para girişine bağlı olarak da şehirde ciddi bir değişim süreci başlamıştır. Fakat savaşın sona ermesiyle İngilizler tekrar Amerika'dan pamuk almaya başlayınca azalan talep ile gerileyen fiyatlara bağlı olarak üretim de azalmıştır. İşlenmemiş pamuğa olan talebin azalması ise şehirdeki pamuğa dayalı sanayileşmenin hızlanmasını sağlamıştır (Varlık, 1977, s. 42). Almanya'nın 1900'lerde ihtiyaç duyduğu pamuğu Osmanlı'dan almaya başlamasıyla birlikte Çukurova pamuğu tekrar önem kazanmış ve üretimi teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda ithal edilen pamuk tohumları Adana başta olmak üzere pamuk üretimi yapılan vilayetlere dağıtılmıştır (Quataert, 2008, s. 232). Alman tekstil sanayicileri de 1905'de kurdukları *DLBG (Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft/Alman Levanten Pamuk Şirketi)* aracılığıyla üretilen pamukla ilgilenmişlerdir. Ayrıca DLBG, nitelikli pamuk üretimini artırmak için bir taraftan çiftçilere geliştirilmiş tohum dağıtırken bir taraftan da yeni makinelerle üretim maliyetini azaltmak, sulamayı geliştirmek, bataklıkların ıslah edilmesi konusunda yardımcı olmak ve yeni türler için deneme tarlaları oluşturmak maksadıyla yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta bunlarla yetinmeyerek elde edilen ürünün işleneceği bir de çığit fabrikası kurmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 35-36). Almanların bölgeye yönelik bu politikasıyla pamuk üretimi önemli miktarda artmıştır. Nitekim 1903'de 40.000 balya olan üretim, 1908'de 75.000'e, 1913'de 105.000'e ulaşmıştır. Ancak savaş yıllarıyla birlikte üretimde ciddi düşüşler yaşanmış olup 1916'da 35.000 balya olan üretim, 1918'de 20.000 balyaya kadar gerilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise üretim artarak eski seviyesine ulaşmıştır. 1880-1924 yılları arasında Adana'da gerçekleşen pamuk üretimi ise şu

şekilde olmuştur (Arık, 1924, s. 56; Varlık vd., 2008, s. 33; Eldem, 1970, s. 84; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 38, 73-74):

Yıl	Üretim (ton)	Yıl	Üretim (ton)	Yıl	Üretim (ton)
1880	8.000	1907	11.200	1916	2.000
1888	3.052	1908	12.800	1917	2.000
1897	6.322	1909	15.200	1918	14.000
1900	7.848	1910	13.160	1919	11.840
1902	6.322	1911	16.000	1920	17.265
1903	8.000	1912	23.000	1921	4.000
1904	8.400	1913	24.000	1922	10.000
1905	9.000	1914	27.000	1923	20.000
1906	10.000	1915	3.000	1924	32.000

Tablo 1: 1880-1924 Yılları Arasında Adana'da Gerçekleşen Pamuk Üretimi

Pamuğun önemli bir ihracat ürünü olması, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ıslahı konusunda birtakım adımların atılmasına yol açmıştır. Bunun üzerine Adana'nın da içinde yer aldığı bazı yerlerde tohum ıslah istasyonları açılmış, eğitim amacıyla yurtdışına gönderilenler olmuş ve 1927'den itibaren Amerika'dan çeşitli pamuk türleri getirilerek denemeleri yapılmıştır. Fakat pamuk üretimini etkileyen asıl gelişme Birinci Sanayi Planı ile dokuma sanayine önem verilmesi olmuştur. Zira plan doğrultusunda kurulan yeni tesislerle birlikte pamuğa olan talep artınca Adana ve havalisindeki işlenmeyen araziler üretime açıldığı gibi modern tarım makinelerinin kullanımı da yaygınlaşmıştır. Fakat bölgede ekilen arazinin % 60'ına pamuk ekilmesine karşın pamukta belli bir nitelikten ve bölgeye özgü bir türden söz etmek mümkün değildir. Bunun üzerine 1933'den itibaren klevland olarak adlandırılan tür ekilmeye başlanmıştır.¹ 1939'da Amerika'dan getirilen klevland ile akala türlerinin deneme üretimi neticesinde daha iyi sonuç alınan akalanın yaygınlaştırılmasına karar verilmiştir.

1. Adana Sanayisinin Gelişim Süreci

Adana'nın Osmanlı idaresine girdiği yıllardaki ekonomik görünümüne bakıldığında nüfusunun büyük ölçüde konar-göçer hayat yaşadığı ve tarımsal üretimin iktisadî yapının temelini teşkil ettiği görülmektedir (Kurt, 2004, s. 55). Bu esnada şehirde faaliyet gösteren dokuma ve boya sanayi ise pamuk üretimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca şehir merkezinde bir boyahane ve mum atölyesi ile kuyruk yağı işleyen bir işletme, Ayas'ta üzüm şırası çıkarılan bir masara² ile Kınık kazasının Bayındır nahiyesinde bir susam masarası bulunmaktadır. Şehir merkezinde Debbağhâne adında bir mahalle varsa da üretim yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Kurt, 2004, s. 49-50). Adana'nın az gelişmiş ve ilkel denebilecek sanayi yapısı uzun bir süre dikkate değer bir değişiklik göstermemiştir.

¹ Ancak yerli kozanın ekimi tamamen terk edilmemiştir. Verimi daha az olmakla birlikte yetiştirme döneminde yağmur ve fırtınadan aşırı şekilde etkilenmemesi gibi sebepler yerli kozanın ekimini zorunlu kılmıştır (Seyhan, 1938, s. 73).

² Üzüm, susam gibi şeylerin sıkıldığı yer.

Adana'da faaliyete geçen gerçek manadaki ilk fabrika 1864'de Justin Daudet tarafından açılmış olan çırçır fabrikasıdır.³ Bunu James Gouth'un 1865'de açtığı fabrika izlemiştir (Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938, s. 133, Kurmuş, 1974, s. 255; Varlık vd., 2008, s. 67). Fakat bu yatırımların devamı gelmediği için şehrin iktisadi görünümü kısa vadede dikkate değer bir değişim göstermemiştir. Nitekim İngiliz konsolosluğu tarafından 1870'li yıllarda hazırlanan raporlara göre Adana sanayisi yerel ihtiyacı karşılayabilecek düzeyde olup büyük ölçüde el emeğine dayanmaktadır. 1876 tarihli Adana Vilâyet Salnamesi de bunu teyit etmektedir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1293, s. 49-78, 138). Fakat Amerikan İç Savaşı'nın neden olduğu pamuk üretimi ile 1886 yılında Adana-Mersin demiryolunun açılması şehrin ve bölgenin sosyo-ekonomik yapısının değişmesi noktasında önemli bir gelişme olmuştur. Zira hat sayesinde bölgede üretilen ürünler Mersin limanı vasıtasıyla dünyanın dört bir yanına daha hızlı ve ucuza ulaştırılmaya başlanınca bölgeye yönelik yabancı ilgisi de artmıştır (Sergici, 1946; Tekeli, 1985, s. 879). Bunun sonucu olarak ticari ortaklık şeklindeki yabancı yatırımlarının yerini doğrudan yatırımlar almaya başlamıştır. Yatırımlarını artıranların başında da olumlu seyreden Osmanlı-Alman ilişkisinin de etkisiyle Almanlar gelmiştir. Hatta Bağdat-Berlin Demiryolu projesinin imtiyazını da alan Almanlar, şehrin kuzeybatısına ve yerleşim yerlerinin dışına yeni bir istasyon inşa etmişlerdir.⁴

Şehirdeki ilk büyük ölçekli ve önemli sanayi yatırımı 1885'de Adana'ya Girit'ten göç etmiş olan Havace Tırpani tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵ Tırpani'nin fabrikasını 1887'de Tarsuslu tüccar Mavromati ve ortaklarının açtığı iplik fabrikası takip etmiştir (Eldem, 1970, s. 131). 1889'da ise pamuk ticaretiyle uğraşan Hazar Nişanyan Efendi'ye dokuma fabrikası kurma izni verilmiştir. 1888'de ipek üretimine başlanması ise mevcut yapının dışına çıkan bir ekonomik faaliyet olarak dikkat çekmektedir. Bunun devamı niteliğinde bir de ipek iplik eğirme atölyesi açılmıştır (Varlık vd., 2008, s. 72).

1892'de şehirde 1 bedesten ve debbağhâne, 5 boyahane, 7 fabrika, 27 han, 28 masara, 33 fırın, 55 değirmen, 90 mağaza ve 1.988 dükkân bulunmaktadır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1309, s. 81). Buna karşın İngiliz Konsolosluğu'nun 1895-1896 yıllarındaki Adana sanayisine dair hazırladığı bir raporda, önemli bir kısmı yaylalarda dokunan kilimler ile halılara dayanan ilkel denebilecek bir sanayinin bulunduğu, atölyelerin önemli bir kısmına Rumların sahip olduğu, Ermenilerin de Avrupa'dan gönderilen fonlar sayesinde dokumacılıkta ilerlediği dile getirilmiştir (Varlık vd., 2008, s. 72).⁶ 20. yüzyılın başında bölgeyi ziyaret eden Dr. Schaffer ise Adana sanayisinin Tarsus ve Mersin'den geri olduğunu, su kuvvetiyle işleyen değirmenler ile birkaç tane küçük çırçır fabrikası bulunduğunu, kadınların iplik eğirdiğini ve halı dokuduklarını, demircilik sanatının çok geri olduğunu, buna karşın dericilik sanatında ileri olduğunu

³ Abidinpaşa Caddesi'ndeki İş Bankası binasının bulunduğu yerde açılmıştır. Faaliyete geçtikten 11 yıl sonra Ceyhan'a taşınmıştır. 1946'da Hasan Yeşil tarafından satın alınmıştır (Arık, 1924, s. 150-151; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 34; Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii, 1983, s. 22; Toros, 2001, s. 192).

⁴ Bu istasyonun açılmasıyla birlikte eski istasyon yolcu indirme bindirme yeri olmaktan çıkınca şehirdeki ilk iplik ve çırçır atölyeleri ile imalathaneler burada açılmıştır. Ancak yeni açılan istasyon şehrin kuzeybatısına ve yerleşim yerlerinin dışına inşa edildiği için ilk etapta pek ilgi görmemiştir. Buna rağmen şehir, yeni istasyon yönünde gelişimini sürdürmüştür.

⁵ 1898'da iplik, 1901'de dokuma tesisi eklenmiştir (Varlık vd., 2008, s. 72). Adana'daki ilk bez fabrikası olan müessesede üretilen bezler *Tırpani bezi* olarak tanınmıştır (Bediz, 1953, s. 27; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 34).

⁶ Şehirde 20. yüzyılın başında 2 bedesten, 9 fabrika, 27 han, 47 fırın, 55 değirmen, 195 mağaza ve 1.875 dükkân vardır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 71).

belirtmiştir (Ener, 1990, s. 198, 208-209). Schaffer'ın verdiği bilgilerden basit ve ilkel düzeydeki atölyelerde daha ziyade el emeğine dayalı ürünler imal edildiği anlaşılmaktadır. Şehrin sanayisinin 1900'lerin başındaki genel durumuna dair Vilâyet Salnamesinde yer alan bilgiler de bunu doğrulamaktadır (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 247-248).

Fabrika niteliğindeki ilk değirmen 1902'de Bosnalı Salih tarafından kurulmuş olup un dışında buz üretimi ve çırcırlama da yapılmıştır (Varlık vd., 2008, s. 80). Bunu, çırcır ile buz üretmek için aynı yıl açılan Hacı Yusufzâde Mehmet Efendi Evladı Fabrikası izlemiştir (Arık, 1924, s. 137-138). Bunların dışında Reji İdaresi'nin tütün fabrikası (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1319, s. 104)⁷ ile demiryollarının küçük bir tamirhanesinin varlığı da bilinmektedir (Arık, 1924, s. 114).

Şehirdeki üçüncü iplik fabrikasını 1907'de Aristidi Kozma Simyonoğlu kurmuştur. Dokuma da yapabilen bu fabrikanın (Varlık vd., 2008, s. 76, 79)⁸ dışında 2 buz fabrikası, 5 un fabrikası, 5 susam yağı değirmeni, 14 tane çırcır atölyesi, peşkir ve kumaş dokuyan 15 civarında el tezgâhı ile 300 çırcır makinesi bulunmaktadır (Varlık vd., 2008, s. 76).⁹

Yerli yatırımcıların yanı sıra yabancı yatırımcılar da fabrika kurmuştur. Bunların en çok dikkat çekeni 19. yüzyılın sonlarında kurulmuş olup ve *Alman Fabrikası* olarak da adlandırılan İngiliz ortaklı müessesesidir.¹⁰ I. Dünya Savaşı öncesinde faaliyete geçen son tesis ise *Kanlı Fabrika* olarak da bilinen fabrikadır.¹¹ Günden güne açılan yeni fabrikalarla birlikte Adana ve Tarsus'taki iplik fabrikalarının iş¹² sayısı 1915'de 42.000'e ulaşmıştır (Varlık vd., 2008, s. 76). Fakat savaş yıllarında erkekler askere alındığı için pamuk üretiminde ciddi düşüş yaşanmıştır. Yaşanan düşüşün yanı sıra bölgedeki Ermenilerin Suriye'ye göç ettirilmesi de şehrin ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir (Arık, 1924, s. 69).

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tarımsal üretime dayalı olarak hızla gelişen Adana, bir taraftan Mersin limanı vasıtasıyla dış pazarlarla, bir taraftan da demiryolu ve karayoluyla Ortadoğu ile İstanbul, Konya ve Kayseri gibi dönemin önemli ticaret merkezleriyle irtibatlı hale gelmiştir. Bağdat Demiryolu da bu süreçte önemli rol oynamıştır. Buna bağlı olarak bölgede üretilen pamuk iç ve dış pazarlara kolayca satılabilmektedir. Şehrin sahip olduğu ulaşım kolaylığı, tarımsal ürünleri pazarlara daha kolay ulaştırmanın yanı sıra tüccarlar arasındaki iş birliğini de etkilemiştir. Zira pamuğa dayalı olarak gelişen ticaret ile dış pazarlarla kurulan ilişkiye bağlı

⁷ Şakir Paşa mevkiindeki fabrika, Reji İdaresi'nin imtiyazının sona ermesi üzerine 1923'ün sonlarında kapanmıştır. Fakat Reji'nin 1925'de devletleştirilmesi üzerine 1926'da tekrar açılmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 15 Mayıs 1926).

⁸ 1907'de Aristidi Kozma Simyonoğlu ve şürekâsı tarafından kurulmuş olup Döşeme Mahallesi'nde ve Eski İstasyon civarında bulunmaktadır. Millî Mensucat Fabrikası adıyla da bilinmektedir. Millî Mücadele'den sonra Millî Ticaret T.A.Ş. tarafından kiralanmışsa da idaresi bir yıl sonra Millî Emlak'a geçmiştir. Adanalı tüccar Şevket Bey ve ortakları tarafından kiralanarak bir yıl çalıştırılmışsa da 1926'da Millî Emlak tarafından satılmıştır. Fakat usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle satışı iptal edilmiş, bir süre sonra tekrar satışa çıkarılarak Kayserili Mizânzâde Nuri Bey ve ortaklarına satılmıştır. Fabrikanın tüm hisseleri zaman içinde Özgür ailesine geçmiştir. Ancak 1970'li yıllarda Sosyal Sigortalar Kurumu ile çıkan bir ihtilaf sonucu kapanmıştır (Varlık vd., 2008, s. 88).

⁹ I. Dünya Savaşı öncesinde bölgedeki çırcır atölyesi sayısı 800'e ulaşmıştır (Toprak, 2009, s. 73).

¹⁰ Sahip olduğu su cenderesi sayesinde daha küçük hacimde balya yaparak nakliyyede tasarruf sağlanmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 36; Arık, 1924, s. 61).

¹¹ İşgal yıllarında yaşanan *Kaç Kaç* hadisesi sırasında şehirden kaçan Türklerin bir kısmı Ermeniler tarafından burada öldürüldüğü için halk tarafından *Kanlı Fabrika* olarak adlandırılmıştır (Toros, 2001, s. 193-196). Bunu müteakiben pamuk ve un üretmek için Suphi Paşa tarafından 1918'de *Suphi Paşa Fabrikası* açılmıştır. Fabrikaya işgal yıllarında Fransızlar el koymuştur (Varlık vd., 2008, s. 76, 91, 114).

¹² Pamuk, yün gibi şeyleri ipliğe dönüştürürken kullanılan bir araç.

olarak 1913'de Adana Ticaret Odası'na bağlı bir borsa şubesi açılmıştır (Adana, 1937, s. 46; Toksöz, 1961, s. 29; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 91). Böylece bölgede üretilen pamuk uluslararası piyasada hak ettiği değerden satılabiliştir.

Adana ile özdeşleşen pamuk, şehirdeki sanayileşmenin ana unsurudur. Hatta Osmanlı'nın son döneminde açılan fabrikalara zamanla yenilerinin eklenmesiyle birlikte Adana, *Minareler-rinden fazla fabrika bacaları sivrilen şehir* olarak adlandırılmıştır (Seyhan, 1938: 94). Sanayileşmenin neden olduğu ticari hareketlilik, Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası, Deutsche Bank, Banque Française de Syrie ile Banque d'Athens gibi bankalar ile İstanbul'da çok katlı mağazası olan Orozdibak bonmarşesinin şehre şube açmasına yol açmıştır (Kuruluşunun 80. Yılında Adana Ticaret Odası, 1974, s. 27).

Cumhuriyetle birlikte Adana sanayisinde de dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Bu bağlamda Fransa, I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılan Almanya'nın ödemesi gereken savaş tazminatına karşılık Alman Fabrikası olarak bilinen şehirdeki çırçır ve prese fabrikasına el koyarak adını Adana İstikbal Pamuk T.A.Ş. olarak değiştirmiştir. Bir Belçika firması ise kurduğu çiftlikte modern usullerle pamuk üretimi yaptığı gibi üretilen pamuğu işleyecek bir de fabrika açmıştır (Sergici, 1964, s. 32). Şehri terk eden işgalci Fransızlar ile Ermeniler ve Rumların bıraktığı mallar hazineye geçerken bunlardan çırçır, iplik ve bez üretimi yapan Simyonoğlu Fabrikası Milli Mensucat Şirketi'ne, İstasyon bölgesindeki Tırpani Fabrikası ise Ziraat Bankası'na devredilmiştir (Varlık vd., 2008, s. 101).

Cumhuriyetin ilk yıllarına tesadüf eden 1924'de şehirde faaliyet gösteren sanayi müesseseleri ile faaliyet alanları ise şu şekildedir (Arık, 1924, s. 137-140):

Fabrikanın adı	Faaliyet alanı
Hacı Yusufzâde Mehmed Efendi Evlâdı Fabrikası	Buz, pamuk
Salih Efendi Fabrikası	Buz, pamuk, un
Suphi Paşa Fabrikası	Pamuk, un
Adana İstikbâl Pamuk Fabrikası	-----
Balıkçioğlu Fabrikası	Pamuk, buz
Kanlı Fabrika ¹³	Pamuk
Pamukçu Mustafa Agazâdelar Fabrikası	-----
Aşıkyan Fabrikası ¹⁴	Buz, pamuk, un
Papuççuoğlu Fabrikası ¹⁵	Pamuk
Mardikyân Fabrikası ¹⁶	Pamuk, buz
Asım Bey ve Muhtar Bey Fabrikası ¹⁷	Pamuk, un

¹³ Zilânzâde Mehmed Fuad Bey ve ortakları tarafından kiralanarak işletilmiştir.

¹⁴ Türkiye Millî İthalat ve İhracat Şirketi tarafından işletilmektedir.

¹⁵ Madam Papuççu tarafından işletilmektedir.

¹⁶ Lütü Bey tarafından işletilmektedir.

¹⁷ *Boduroğlu* adıyla anılmaktadır.

Habib Efendi Fabrikası ¹⁸	Pamuk, buz
Reji İdaresi Tütün ve Sigara Fabrikası	-----
Murat Makarna Fabrikası	-----
Milli Mensucat Şirketi Fabrikası ¹⁹	İplik, dokuma
Şark Ziraat ve Sanayi Şirketi	-----
Tırpani tarafından kurulmuş olup Cumhuriyetin ilk yıllarında Ziraat Bankası'na devredilen fabrika	-----

Tablo 2: 1924'de Şehirde Faaliyet Gösteren Sanayi Müesseseleri ile Faaliyet Alanları

Bunların dışında kereste imal eden bir fabrika ve hızar ile değirmenler (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1926-1927), 1927, s. 518), on bir pamuk cendere makinesi ile çenberli balya yapan fabrika bulunmaktadır. 12 Haziran 1924'de ise Hüsnuzâdeler ile Şinasi ailelerine ait bir fabrikanın temeli atılmıştır (Arık, 1924, s. 137-140).²⁰ Ayrıca Avrupa ve İstanbul merkezi çeşitli işletmeler de söz konusudur. Bunlara örnek olarak şunlar verilebilir (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1925-1926), 1926, s. 337):

İtibar-ı Mili Bankası	Asya Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi acentesi
Selanik Bankası	Dormis Gaz Şirketi acentesi
Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası	Nakliyat Sigorta Şirketi acentesi
Osmanlı Bankası	Asikorasyonu Ceneral Doniriste Sigorta Şirketi acentesi
Azim Şirketi ve İntibah Nakliye Şirketi	Union Sigorta Şirketi acentesi
Milli İdhalat ve İhracat Anonim Şirketi	Milli Sigorta Şirketi acentesi
Ford Otomobil Şirketi acentesi	Şark Sigorta Anonim Şirketi acentesi
Orizdibak Anonim Şirketi	-----

Tablo 3: 1924'de Şehirde Faaliyet Gösteren Avrupa ve İstanbul Merkezli İşletmeler

1925 Devlet Salnamesine göre şehirde, büyük sayılabilecek tesislerin 2'si iplik ve bez, 8'i çırçır ve prese fabrikası, küçük işletmelerin ise 34'ü marangozhane ve şekerlemeci ile bulgur değirmeni ve bıçakçı, 37'si demirci, 44'ü fırın, 55'i köşker, kazan ve tencere imalathanesidir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 91). 1925 yılında Adana'da gerçekleştirilen İkinci Pamuk Kongresi'nin açış konuşmasını yapan Ali Cenani Bey'in belirttiğine göre ise ülkede faaliyet gösteren 9 mensucat fabrikasının 4'ü ile iğlerin % 58'i Adana'dadır. Bunlardan Rasim Dokur Fabrikası 20.000 iğ ile ülkedeki en büyük dokuma tesisidir. Yine ülkedeki 908 dokuma tezgâhının % 56'sına tekabül eden 511'i Adana'da yer almaktadır. Fakat üretimde kullanılan iğ ve tezgâh bakımından Adana'nın atıl kapasitesi ülke geneline oranla bir hayli yüksektir. Nitekim yurt genelindeki dokuma tezgâhlarının % 41'i faal iken bu oran Adana'da % 25 civarındadır. Buna rağmen şehirdeki 4 fabrika ülkenin 3.1 milyon kilogram olan iplik üretiminin % 40'ı ile Amerikan

¹⁸ *Kokonaki* adıyla bilinmektedir.

¹⁹ Simyonoğlu tarafından kurulmuştur.

²⁰ İtalyan Brazafoli şirketi tarafından İstasyon civarında bir bina yaptırılmışsa da faaliyete geçmemiştir (Arık, 1924, s. 137-140).

bezi üretimin % 44'ünü gerçekleştirmiştir (İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi, 1925, s. 94).

Amerika'nın İstanbul Konsolosluğu'nun hazırladığı 1926 tarihli bir raporda Adana'nın önemli bir tarımsal makine dağıtım merkezi olduğu, Fransız işgal yıllarında tahrip olmasına rağmen diğer Anadolu şehirlerine göre daha hızlı toparlandığı belirtilmiştir. İşgal sonrası Adana'nın imarına katkıda bulunmak amacıyla 1924'de Türk İnşaat ve İltizamat-ı Fennîye ve Sanayi adında bir de şirket kurulmuştur. 1926'da Gilodo'nun öncülüğünde kurulan yağ sanayi ise pamuk işlemeye dayalı geleneksel yapının dışını çıkılmasını gösteren dikkat çekici bir teşebbüstür. Ayrıca Hacı Seyyid Efendizâde Bekir Sıtkı Bey de 1927'nin sonuna doğru Adanalı avcılarının vuracakları domuzlardan salamura ve jambon üreterek ihraç etmeyi planladığı bir jambon fabrikası kurmak istemiştir (Varlık vd., 2008, s. 102-103). Bu dönem kurulan bir diğer dikkat çeken şirket ise İstanbul merkezli Dr. Guvaline, Dr. Duvilli Yuna, Avukat Mehmet Arif Bey, Rodo Fişel, M. Lugren ve A. Bilyoti tarafından 26 Eylül 1928'de kurulmuş olan *Pamuk Sanayi ve Ticaret T.A.Ş.*'dir. Şirket her ne kadar İstanbul merkezli olarak kurulmuşsa da faaliyetlerini ağırlıklı olarak Adana'da sürdürmüştür (Hamit Tahsin-Remzi Saka, 1930, s. 376).

Özel kesimin sanayi girişimlerini desteklemek için çıkarılan 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Adana'da 2.769 işçi çalıştıran 39 işyeri yararlanmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 92-93). Kanunun çıkarılmasından kısa bir süre sonra gerçekleştirilen ve ülke sanayisinin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yapısı hakkında bilgi veren sanayi sayımına göre ise Adana sanayisinin sektörlere göre dağılımı şu şekildedir (1927 Sanayi Sayımı, 1969, s. 33):

	Tarım, Hayvancılık vb.	Maden-Makine Sanayi	Dokuma Sanayi	Ağaç Mamûlleri Sanayi	İnşaat Sanayi	Kimya Sanayi	Çeşitli Sanayi	Kâğıt-Karton Sanayi	Toplam
İş-letme Sayısı	300	182	153	91	27	17	6	5	781
Çalışan Sayısı	1.162	550	2.991	367	100	76	8	57	5.311

Tablo 4: 1927'de Adana Sanayisinin Sektörlere Göre Dağılımı (1927)

Bu verilerden Adana sanayisinde iş yeri açısından belirleyici olan sektörün % 38.8 ile tarım ve hayvancılık olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla % 25.1 ile makine ve maden, % 17.9 ile dokuma, % 12.2 ile ağaç mamûlleri sanayi izlemiştir. İstihdam açısından bakıldığında ise ilk sırada % 49.9 ile dokuma yer alırken bunu % 22.1 ile tarım ve hayvancılık, % 13.3 ile ağaç mamûlleri ve % 10.7 ile maden ve makine sanayi izlemiştir.

2. Adana Belediyesi'nin Kuruluşu ve Modernleşen Adana

Osmanlı'da belediye hizmetleri Tanzimat dönemine kadar kadıların kontrolündeki vakıflar, loncalar ve mahalle teşkilatları tarafından gerçekleştirilmiş (Ortaylı, 2000: 12), bunların çalışmalarının yeterli görülmemesi üzerine de Tanzimat'ın ilanından sonra *İhtisap Nezareti* tesis edilmiştir. Nezaretin de yetersiz olduğunun kısa sürede anlaşılması üzerine batı tarzı modern belediyelerin kurulması gündeme gelmiştir.²¹ Osmanlı'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi Adana'da da belediyenin görevini 19. yüzyılın ilk yarısına kadar vakıflar yerine getirmiştir. Fakat artan pamuk üretiminin neden olduğu sosyo-ekonomik gelişmeyle birlikte batı tarzı modern belediye teşkilatına yönelik talep üzerine 1868'de Adana Belediyesi kurulmuştur. Kurulan belediye teşkilatına rağmen şehrin genel manzarası kısa sürede pek değişmemiştir.²² Hatta bu süreçte gösterdiği değişimle kuzeyindeki ve batısındaki Anadolu şehirlerinden ziyade güneyindeki ve doğusundaki Arap şehirlerine benzemiştir (Toksöz-Yalçın, 1999, s. 441). Şehre dair bilgi veren seyyahların dile getirdiği köyü andırdığı, yollarının dar ve bakımsız olduğu, yağışlı günlerde sokaklarının çamur deryasına döndüğü, su ihtiyacının ekseriyetle Seyhan Nehri'nden karşılandığı ve sağlıksız olduğu şeklindeki bilgiler de bunu teyit etmektedir (Yavuz-Özmen, 2000, s. 289-305). Şehrin 1880'li yıllardaki vaziyetine dair bilgi veren Kasım Ener de nadiren kağıt görüldüğünü, sokakların dar olmasından dolayı kağıtların her yerden geçemediğini, bu nedenle nakil işlerinin hayvanlarla yapıldığını dile getirmektedir (Ener, 1939, s. 5). Naci Akverdi ise cadde olarak nitelendirilecek bir yol olmadığını, mevcut iki yoldan birisinin Köprübaşından başlayıp Kuruköprü'ye kadar uzanan şose, diğerinin ise Eski İstasyon'dan başlayıp Kuruköprü, Tarsus Kapısı, Yağ Câmî, Saat Kulesi ile Hükûmet Konağı'na kadar uzanan kısmen şose, kısmen de kaldırımlı yol olduğunu belirtmektedir (Akverdi, 1938, s. 24). Şehrin bu manzarası 19. yüzyılın sonuna doğru kısmen de olsa değişmeye başlamıştır. Zira bu dönemde açılan Sanat Mektebi, Hükûmet Konağı, Memleket Hastanesi, telgrafhane ve zabıta dairesinin yanı sıra şehri su baskınlarından korumak için nehrin kenarına set inşa edilmiştir. Bir taraftan Saat Kulesi, okul ve tiyatro gibi çağdaş yapılarla donatılan şehir, bir taraftan da bunların çevresinde gelişmeye ve değişmeye başlamıştır. Bu süreçte Seyhan Caddesi, kuzeyine inşa olunan kargir-ahşap karışımı iki üç katlı binaların yanı sıra konak tarzı yapılarla değişirken şehrin geri kalan yerleri avlulu ve tek katlı kerpiç evlerden oluşan genel manzarasını korumuştur. Damar Arıkoğlu hatıratında şehirdeki en güzel evlerin Tepebağ'da olduğunu ve şehrin önde gelen isimlerinin de burada oturduğunu, parmakla gösterilen bu evlere konak denildiğini dile getirmektedir (Arıkoğlu, 1961, s. 39). 1895'de Adana'ya gelen Dr. Şerafeddin Mağmumi ise şehrin genel görünümüne dair şunları söyler (Mağmumi, 2010, s. 173-174):

²¹ Bunun üzerine 1858'de Galata-Beyoğlu'nda *Altıncı Daire-i Belediye* kurulmuştur (Ortaylı, 1973, s. 21; Tekeli, 1985, s. 884). İlk modern belediyeler imtiyazlı yabancılar sayesinde ticari açıdan öne çıkan İstanbul, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi liman kentlerinde zuhur etmiştir (Ortaylı, 2000, s. 178). Hatta ticaret sayesinde zenginleşen bu kişiler, mevcut sistemi yeterli görmeyerek batı tarzı bir idare talep etmeye başlamışlardır. İstanbul'daki ilk modern belediyenin ticari açıdan öne çıkan Galata-Beyoğlu bölgesinde kurulması da bunu işaret etmektedir (Ortaylı, 2000, s. 31; Oktay, 2008, s. 382, 385). Ancak bu tarz belediyelerin hizmetlerinden dolayı aldıkları yeni vergiler ülkenin geri kalan kısmında yaygınlaşmasına engel teşkil etmiştir (Ortaylı, 2000, s. 172).

²² Yaşanan sosyo-ekonomik canlılığa bağlı olarak farklı yaşam tarzları olan insan grupları ortaya çıkmıştır. Ziya Paşa'nın yaptırdığı tiyatro binası ile İstanbul'dan getirttiği gruplara verdirdiği temsiller de bu sürecin bir sonucudur. Ulus Parkı'nın bitişiğine yapılmış olan tiyatro binası, Ziya Paşa'dan sonra vilâyet matbaasına dönüştürülmüş, bir süre sonra da yıktırılmıştır. Bunun karşısına 1900'de vilâyet binası inşa edilmiştir (Tekerek, 1997, s. 60).

Uzaktan bakıldığında adeta toprak yığını gibi görünen sıvadan ve badanadan yoksun, ham kireçten yapılmış üzeri düz evler vardır. Nehrin kenarında kesme taştan yapılmış iki katlı İdadi Mektebi, askeri debboy ve hastanesi ile Deli Mehmet'in Yeni Otel'i yer almaktadır. Belediye, hapishane ve telgrafhaneyi kapsayan Hükümet Konağı'nın karşısında ise birisi Kız Okulu yapılmış, diğeri ise kiraya verilmiş iki bina bulunmaktadır. Ziya Paşa'nın inşa ettirdiği tiyatro binası ise vilayet matbaası haline getirilmiştir. Şehirde birçok lokanta ile iki otelden bahsediliyorsa da bunlar aşçı dükkânından ve handan başka bir şey değildir. Sokaklar çoğunlukla kaldırımsız olup genellikle dardır. Kanalizasyon sistemi olmadığı için sokaklara akan pis sular yürümeyi zorlaştırmaktadır. Caddelerdeki çöpler ise gelişigüzel döküldüğünden temizlik açısından acınacak haldedir.

Mağmumi'nin verdiği bilgilerden inşa olunan yapılarla şehrin genel görünümünde bir değişim olmakla birlikte altyapı ve temizlik konusunda dikkat çekici bir değişim olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte değişim süreci devam etmiştir. Nitekim 20. yüzyılın başında şehri ziyaret etmiş olan Dr. Schaffer, coğrafi açıdan önemli bir mevkide yer alan şehrin genel görünümünün hızla değiştiğini, yolları ve inşa edilmekte olan iki katlı evleriyle birlikte artık bir şehir görünümü kazanmaya başladığını, Eski İstasyon civarında yeni bir mahalle kurulduğunu, nehrin kıyısına Anadolu'da eşine rastlanmayan bir Hükümet Konağı yaptırıldığını, şehrin batısındaki bağ ve bahçelerin ise yazın sayfiye yeri olarak kullanıldığını belirtmektedir (Ener, 1990, s. 227).

Şehirdeki sanayileşmeden kaynaklanan hızlı nüfus artışına bağlı olarak konut ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Hurmalı ve Kuruköprü mahalleleri bu talep sonucunda ortaya çıkan ilk yerleşim yerleri olmuştur. Konut yapımı için gerekli olan kil Kuruköprü'nün kuzeyindeki sel yataklarından, taşlar ise eski bina kalıntılarından karşılanmıştır.²³

II. Meşrutiyet yıllarına gelindiğinde kısa bir süre önce açılan Hükümet Konağı, Memleket Hastanesi, Hamidiye Sanayi Mektebi ile II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü dolayısıyla inşa ettirilen çeşme²⁴ gibi yapılar sayesinde şehir modern bir görünüm almaya başlamıştır. Ancak 31 Mart Olayı'nı müteakiben başlayan Ermeni isyanı sırasında büyük bir yıkıma uğramış, yaşanan yangından dolayı da ticari faaliyetin merkezi olan Abidinpaşa Caddesi'nde neredeyse hiç sağlam yapı kalmamıştır (Asaf, 1982, s. 11). Olayların sona ermesi üzerine şehrin imarına başlanmıştır (Cemal Paşa, 2001: 398). Hatta Cemal Paşa, yıkılan yerleri yeniden inşa ettirdiği gibi Erkek Lisesi, Erkek ve Kız Muallim Mektebi, Ermeni Yetimler Mektebi ve Ziraat Mektebi gibi modern eğitim veren birtakım okulların da açılmasını sağlamıştır. Buna rağmen şehir, 16. yüzyıldaki sınırlarının dışına pek çıkamamıştır (Saban, 2017, s. 7). Zira bunun için bir süre daha geçmesi gerekmiştir.

Ortadoğu ile olan bağlantısının yanı sıra bölgedeki nehirlerin neden olduğu seller ile tarımsal üretimden dolayı çalışmak için gelen ve sağlıksız koşullarda yaşayan mevsimlik işçilerden dolayı kolera, sıtma, trahom gibi salgın hastalıklar Adana başta olmak üzere bölgede yoğun olarak görülmüştür. Bunun üzerine şehirde, 19. yüzyılın sonundan itibaren *Belediye (Gureba/Memleket) Hastanesi (1896)*, *Emrazı Zühreviye Hastanesi (1922)*, *Sıtma Enstitüsü (1928)*,

²³ Bu nedenle bölgeye Taşçıkan Mahallesi denilmiştir (Toksöz-Yalçın, 1999, s. 444).

²⁴ Bahri Paşa Çeşmesi: Bulunduğu Kuruköprü'den dolayı *Kuruköprü Çeşmesi* adıyla da anılmaktadır (Çanak, 2017, s. 481).

Doğum ve Çocuk Bakımevi (1929) Trahom Hastanesi (1930) ile Milli Mensucat Fabrikası Hastanesi (1930) gibi birçok sağlık kurumu açılmıştır.

3. Osmanlı'nın Son Döneminden Cumhuriyete Adana'da Kamu Hizmetleri

II. Meşrutiyet yıllarındaki Ermeni olaylarını müteakiben huzura kavuşan şehrin bu durumu Mondros Mütarekesi sonrasında uğradığı işgalden dolayı kısa sürmüştür. Ancak Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine şehrin yönetimi yeniden Türklere geçmiştir. Bu esnada şehir, 1933 tarihli *Belediye Yapı ve Yollar Kanunu* uyarınca hazırlanan şehir planı doğrultusunda Tepebağ'dan Yeni İstasyon'a doğru genişlemeye devam etmiştir (Resmî Gazete, 1933, s. 2755-2760; Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 117). Zira şehrin planını hazırlayan Alman şehir plancısı Herman Jansen'ın hazırladığı 50 yıllık gelişim planı doğrultusunda şehrin kuzeye kaydırılması öngörülmüştür (Yansen, 1937). Ancak 70.000 nüfusun esas alınarak hazırlandığı planda zaman içerisinde birtakım düzenleme yapılması zarureti üzerine ek planlar yapılmak zorunda kalmıştır.²⁵

1930'lu yıllarda imar planı doğrultusunda şehir ile Yeni İstasyon'u birbirine bağlamak üzere Asfalt Cadde açılmıştır.²⁶ Caddeye paralel şekilde de Demirköprü'ye kadar uzayan bir set, nehrin sağ kısmına ve Hükûmet Konağı'nın karşı tarafına insanların vakit geçirebilmesi için park ve yazlık sinema, sebze ve kasap hâli, Atatürk Parkı²⁷ ile parkın olduğu bölgeye olimpik ölçülerde Atatürk Yüzme Havuzu²⁸, Stadyum²⁹, Ceyhan yolu üzerine Asri Mezarlık³⁰, Karataş yolu üzerine mezbahane/kanara³¹ inşa olunmuştur.

²⁵ 1943 ve 1948'de iki ek plan yapılmıştır. Planda sanayi bölgesi ayrılmamasına rağmen şehirdeki fabrikaların çoğu Döşeme Mahallesi'nde açıldığı için bir arada bulunmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 115; Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma, 1958, s. 34).

²⁶ *Asfalt Cadde* ve *Yeni İstasyon Caddesi* adıyla bilinmekle birlikte şu anki adı Atatürk Caddesi'dir (Uygur, 2000, s. 144).

²⁷ Cumhuriyet döneminin şehirdeki simge yapılarından olup Jansen Planı doğrultusunda 1935'de Giritliler Mahallesi'ne yapılmıştır. Parkın içinde iki havuz, bir yüzme havuzu, bir otel ve bir konserhol ile heykeltraş Ali Hadi Bara tarafından inşa edilen bir de Atatürk Anıtı bulunmaktadır. Ayrıca 1993'de de Bahri Paşa Çeşmesi'nin bir kopyası yerleştirilmiştir. Parkın yanı sıra Kolordu ve Ulus Parkı da düzenlenerek hizmete açılmıştır. Ayrıca Seyhan Nehri'nin kenarına *Seyhan Parkı* adıyla lokanta, müzikhol, bar ve sinema kısımları olan büyük bir park ile bunun karşısına küçük bir park inşa edilmiştir (Tekerek, 2007, s. 309).

²⁸ 1938'de inşasına başlanmış olup 1940'da tamamlanarak hizmete açılan ve olimpik ölçüleriyle dikkat çeken havuzda millî müsabakalar da yapılmıştır. Hatta ışıklandırma sistemi sayesinde gece müsabakaları da gerçekleştirilmiştir (Çelik, 1973, s. 124, 135).

²⁹ Belediye tarafından inşasına 1932'de başlanmamışsa da tamamlanması bir hayli zaman almıştır (Seyhan, 1938, s. 214; Çelik, 1973, s. 118; Uçar, 2009, s. 252).

³⁰ Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehirdeki tek mezarlık, İnönü Parkı ile İsmet İnönü Kız Enstitüsü arasında yer alan fakat daha sonra Karşıyaka'ya taşınan mezarlıktır. 1930'lu yıllarda Ceyhan yolu üzerine yeni bir mezarlık oluşturulmuştur. Oluşturulan bu mezarlıkla birlikte eski mezarlığa defin yasaklandığı gibi câmi avlularında bulunan hususi mezarlıkların da kaldırılması kararlaştırılmıştır (Akverdi, 1938, s. 44).

³¹ 1915'de şehrin güneyine bir salhane yaptırılmıştır. Ancak fennî ve sıhhi olmayan şartları modern bir mezbahane-nin inşası zorunlu kılmıştır (Akverdi, 1938, s. 36-37). Bunun üzerine 1928'de ilk çalışmaları yapılan (Türk Sözü, 26 Teşrinievvel 1928) ve 1930'da inşasına başlanan mezbahane, 1932 Haziranında hizmete açılmıştır (Adana, 1937, s. 39-42).

Şehir, merkez çevresinde yoğunlaşan gelişimini sürdürmesine rağmen asıl gelişmesi Tarsus ve Karaisali yolu ile Seyhan'ın batı kıyısında olmuştur. Şehrin doğu ve batısına yayılan sanayi tesislerinin doğuda en yoğun olduğu yer Eski İstasyon civarı iken zamanla Ceyhan, Karataş ve Tarsus yoluna doğru yayılma göstermiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 117).

Genel olarak bakıldığında ise şehrin genişlemesi doğu, batı ve kuzey yönünde gerçekleşmiştir. Ovalık olması ve havaalanının bulunması gibi nedenlerden dolayı güneydeki genişleme sınırlı kalırken, yerleşim yerleri ise havanın daha serin olduğu kuzeyde yoğunlaşmıştır.

3.1. Ulaşım

19. yüzyılın sonunda şehir merkezinde iki önemli yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Köprübaşı'ndan Kuruköprü'ye uzanan şose, ikincisi Eski İstasyondan başlayıp Kuruköprü, Tarsus Kapı, Yağ Câmî, Saat Kulesi ile Hükûmet Konağı'na uzanan kısmen şose kısmen de kaldırımlı olan yoldur (Akverdi, 1938, s. s. 24). Cumhuriyetle birlikte yol yapımına önem verilmiştir. Bu bağlamda bir taraftan yeni yollar yapılırken bir taraftan da eski yollar tamir edilmiştir. Böylece şehirdeki yolların uzunluğu 1933'e gelindiğinde 8 kilometresi şose, 7 kilometresi parke-kaldırım, 2 kilometresi asfalt olmak üzere 17 kilometreye ulaşmıştır (Belediyeler, 1933, s. 822).

Şehir içi ulaşım aracı olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında faytonlar kullanılmıştır. Ancak zamanla taksiler ile otobüsler de kullanılmaya başlanmıştır. Toplu taşımacılığa dair ilk gelişme ise 1938'de kurulan Mustafa Okat Otobüs İşletmesi olmuştur (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 113).

3.2. İçme Suyu

Şehrin su ihtiyacı uzun yıllar Seyhan Nehri'nden karşılanmıştır (Kalaba, 1959, s. 39). 1671'de şehre gelen Evliya Çelebi de şehrin su ihtiyacı olan suyun nehirden temin edildiğini dile getirmektedir (Evliya Çelebi, 2005, s. 728). Bunun yanı sıra şehirde başka su kaynakları da vardır. Ancak kuyu suları kireçli (Adana, 1937, s. 42), Fransızların işgal yıllarında yaptığı su şebekesi ise kanalizasyonla yan yana olmasından dolayı sıhhi olmadığı gerekçesiyle pek tercih edilememiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1981, s. 113). İyi su kaynaklarına ise Arap Musa ve Kalekapısı kuyuları ile Debbaghane ve Şafak tulumbası sayılabilir (Kalaba, 1959, s. 39).

İnsanların temiz suya kolay ulaşabilmesi için Belediye bahçesi, Yağ Câmî Meydanı, Setbaşı, Kuruköprü, Namık Kemal Mektebi bahçesi ile sebze hâli gibi muhtelif yerlere çeşme yaptırılmıştır (Seyhan, 1938, s. 152). Ayrıca iki müteşebbis *Ayran* ve *Kayadelen* suları gibi sağlıklı ve temiz memba sularını damacanalarla getirerek Fevzi Paşa İstasyonu civarında satmıştır. Ancak bunların yoksul halk açısından pahalı olması, diğerlerinin de sıhhi mahzurlarından dolayı Dilberler Sekisi'ne şehrin su ihtiyacını karşılayacak bir deponun inşası gündeme gelmiştir. Fakat şehre 4.600 metre uzaklıktaki bu yerin maliyetinin fazla olması ile yaşanan iktisadi sorunlar projenin ertelenmesine yol açmıştır. Bunun üzerine kuyuların Fırka Kumandanlığı civarında, depoların ise Tepebağ'da olduğu daha az maliyetli olan proje hayata geçirilmiştir (Türk Sözü, 13 Şubat 1934). Bununla birlikte ilerleyen süreçte Dilberler Sekisi projesi de gerçekleştirilmiştir. Kuyulardan çıkarılan sular, 1936 Temmuz'unda inşasına başlanan depo yardımıyla şehre dağıtılmıştır (Türk Sözü, 18 Temmuz 1936). Deponun bir süre sonra yetersiz gelmeye başlaması üzerine Demirköprü civarında yeni su kuyuları açılmıştır. Ayrıca Dilberler Sekisi'ne inşa olunan depo ile su kuyularının irtibatı sağlanmadığından motorlarda yaşanan bir sorun veya elektrik kesintisi halinde şehrin susuz kalmasını önlemek için Dilberler Sekisi'ne ikinci bir depo daha inşa edilmiştir (Sevgen, 1955, s. 24).

3.3. Elektrik

Şehir, Osmanlı'nın son döneminde uygun görülen yerler ile köşe başlarına asılan ve fenerci denilen kişilerin akşam yakıp sabah söndürdüğü sabit fenerlerle aydınlatılmıştır (Akverdi, 1938, s. 24). Şehrin ilk elektrik santrali 1919'da İnkılâp İlkokulu'nda kurulmuş olup üretilen elektrikle Belediye ve Hükûmet Konağı ile civarı aydınlatılmıştır (Sevgen, 1955, s. 24). Fabrikalar ise elektriklerini kendileri üretmiştir. Hatta Suphi Paşa'nın Çırçır Fabrikası örneğinde olduğu gibi ürettiği elektrikle ihtiyacını karşıladıktan sonra fazlasını satan da olmuştur (Sergici, 1964, s. 57).

Şehrin elektrik imtiyazını Bağdat Demiryolu'nun inşası sırasında şehrin elektrik ihtiyacını fark eden Mühendis Osman Vehbi Bey ile Nafia Nâzırı Abbas Hilmi Paşa almıştır (1915). Ancak başarılı olamayınca sahip oldukları imtiyazı masraflarının karşılanması şartıyla 1927'de Belediyeye devretmişlerdir (BCA, 030.18.11.13.19.2). Belediye de E.L.G. Berlin firmasına vermiştir. Bunun üzerine 1929 Mayıs'ında Bakanlar Kurulu kararıyla İstanbul merkezli Adana Elektrik T.A.Ş. kurulmuştur (BCA, 030.18.01.02.2.15.8; 030.18.01.02.4.31.1).³² E.L.G. Berlin firmasının sahip olduğu imtiyazı üstlenerek çalışmalara başlayan şirket, 1939'a kadar kâr edememiştir. Bu nedenle hükûmet, ortaklık yapısı kısa sürede değişen şirketi 1939 Temmuz'unda satın alarak belediyenin idaresine vermiştir (BCA, 030.18.01.02.88.89.1). Bundan dolayı şehrin ihtiyacı olan elektrik 1942'ye kadar *Türkelg* adlı Türk şirketi tarafından karşılanmıştır. 1942'de Adana Elektrik İşletmesi'nin kurulmasıyla birlikte Adana Elektrik T.A.Ş. tasfiye olmuştur (Resmî Gazete, 1942, s. 4181-4184). Şehrin elektrik sorunu ise 1953'de inşasına başlanan Seyhan Barajı ve Hidroelektrik Santrali'nin 8 Nisan 1956'da hizmete girmesiyle birlikte büyük ölçüde çözüme kavuşmuştur.³³

3.4. Temizlik ve Kanalizasyon

İlk defa 1872'de oluşturulan şehirdeki itfaiye teşkilatı 1 tulumba reisi, 30 nefer ile 3 tulumbadan meydana gelmiştir (Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1289, s. 45). Ancak teşkilat, 1927'de tekrar elden geçirilmiş olup bu sırada bir de itfaiye garajı inşa edilmiştir (Akverdi, 1938, s. 47). Cumhuriyetin ilk yıllarında büyümesini sürdüren şehrin temizliği 1933'de 4'ü memur, 105'i amele olmak üzere 109 kişi tarafından 30 el arabası ve 45 at ile yapılmıştır (Belediyeler, 1933, s. 822). Fakat ilerleyen yıllarda büyük cadde ve sokaklardaki çöpler arabalarla, mahalle arası ve dar sokaklardakiler ise atların ve eşeklerin yardımıyla toplanmış, büyük cadde ve sokakların sulanma işlemi ise fiçılı arabalar ve süzeklerle yapılmıştır (Akverdi, 1938, s. 26).

Şehrin kanalizasyon sistemine yönelik ilk çalışmalar 1908'de başlamıştır. Bundan önce yağım suları şehrin muhtelif yerlerinden geçtikten sonra boş bir yere veya şehrin dışında yer alan tarlalara akarken yağımalar ise çukurlarda birikmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlık açısından tehlikeli olan bu duruma mani olunmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda 1933'e kadar birisi 600 metre, diğeri 2.500 metre olmak üzere iki kanalizasyon hattı oluşturulmuştur. Fakat taşı-

³² Şirketin Demirköprü yanındaki santralinde birisi yedek olmak üzere 1.500 beygir kuvvetinde iki dizel motor yer almıştır (Akverdi, 1938, s. 44-45).

³³ Şehri aydınlatmak için 1950'lerde trafo merkezlerinin gücü artırılarak şebekelerin bakımı yapılmış ve halkın talebi doğrultusunda Sarıyakup, Tepebağ, Su Gediği, Kurtuluş, Saçlıhamit, Cumhuriyet, Kocavezir, Reşatbey, Karşıyaka, Reşatbey, İstiklâl, Mermerli, Döşeme, Kuruköprü, Hürriyet, Akkapı ve Cemalpaşa mahalleleri ile Bosnalı Fabrikası civarı, Şakirpaşa, Mıdık ve Set yoluna hat çekilip, sokakların aydınlatılması için çalışmalar yapılmıştır (Sevgen, 1955, s. 37-40).

dıkları atıkları nehre boşaltan bu hatlar, uzunluk açısından yetersiz oldukları gibi atıklarını boşalttıkları yerlerden dolayı da sağlık açısından tehlike arz etmişlerdir (Belediyeler, 1933, s. 822). Bundan dolayı kanalizasyon sistemi yaygınlaştırılmaya çalışılarak 1938'e kadar 10.274 metreye ulaştırılmıştır (Seyhan, 1938, s. 152-153). Buna rağmen modern manada ilk kanalizasyon çalışmalarının başladığı 1950'li yıllara kadar şehirde sağlıklı bir kanalizasyon sistemi olduğunu söylemek çok zordur.³⁴ Bu süreçte tuvaletlerin boşaltılması işlemiyse genellikle Süryani-lerce tulumlar yardımıyla at veya eşek sırtında şehir civarındaki çukurlara boşaltılarak iptidai bir şekilde yapılmıştır (Akverdi, 1938, s. 26).

Osmanlı'nın son döneminden başlayarak yoğun mevsimlik işçi göçüne sahne olan şehirde, işçi göçünü de etkisiyle Cumhuriyetin ilk yıllarında umumi tuvalet uygulaması hayata geçirilmiştir. Bundan dolayı Yağ Câmî, Kuruköprü, Kale Kapısı, Siptilli, Asfalt Cadde başı ile Ulu Câmî gibi çeşitli yerlere su sistemi de olan umumi tuvaletler yaptırılmıştır (Akverdi, 1938, s. 41).

Sonuç

Adana'da pamuk üretimi yüzyıllardır yapılmaktadır. Ancak 19. yüzyıla kadar daha ziyade bölgenin ihtiyacını karşılayacak ölçekte bir üretim söz konusudur. Şehrin idaresinin 1833'de İbrahim Paşa'ya geçmesiyle birlikte üretimde bir canlanma yaşanmış, İngilizlerin sanayisi için ihtiyaç duyduğu pamuğu Amerikan İç Savaşı yıllarında Osmanlı'dan almaya başlamasıyla da üretimi hızla artmıştır. 1886'da açılan Adana-Mersin demiryolu hattı da daha kolay ve ucuza ihraç edilmesini sağlayarak üretimi olumlu yönde etkilemiştir. Bunun yanı sıra şehirde açılan pamuğa dayalı ilk fabrikalarla birlikte de şehir ve bölge açısından önemli bir ekonomik değer haline gelmiştir. Yarattığı ekonomik canlanmaya bağlı olarak da birçok banka ile İstanbul'da çok katlı mağazası olan Orozdibak bonmarşesi şehre şube açmıştır.

Pamuğa dayalı ekonomik gelişmenin neden olduğu daha iyi bir şehirde yaşama arzusu sonucunda modern bir belediye teşkilatı kurulması gündeme gelmiştir. Bu esnada şehir, inşa edilen Hükûmet Konağı, Memleket Hastanesi, Saat Kulesi, telgrafhane, otel, okul ve tiyatro gibi yapılarla değişmeye başlamıştır. Ancak bu değişim bir hayli zaman almıştır. Zira bir taraftan da sanayileşmenin yol açtığı hızlı nüfus artışından kaynaklı konut sorunu ortaya çıkmıştır. 1909 Ermeni Olayları ve Millî Mücadele yılları da süreci olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat Türklerin şehre tekrar hâkim olmasıyla sanayileşme ve şehirleşme süreci kaldığı yerden devam etmiştir. Şehir, kuzeye doğru genişlemesini bu dönemde de sürdürürken inşa edilen yeni yollar, parklar, pazar yerleri, çarşılar, çeşmeler, tuvaletler, kanalizasyon, içme suyu, mezarlık, mezbahane, stadyum ve elektrik sistemi sayesinde de daha modern bir görünüm almıştır.

Şehrin, Osmanlı'nın son döneminde başlayan sanayileşme süreci Cumhuriyetin ilk yıllarında sürdüğü gibi yeni kurulan ve farklı alanlarda faaliyet gösteren sanayi tesisleriyle birlikte çeşitlenerek devam etmiştir. Bunun sonucunda şehir, bir taraftan önemli bir tarım ve sanayi merkezi haline gelirken bir taraftan da önemli bir iş ve aş merkezi haline gelerek ülkenin dört bir yanından binlerce kişiyi mevsimlik işçi olarak bölgeye çekmiştir. Mevsimlik işçi şeklinde

³⁴ Şehirde genel bir kanalizasyon sistemi yoktur. Fakat bazı mahalle ve semtlerin yağmur ve pis sularını toplaması maksadıyla yapılmış 4.500 metre uzunluğunda bir betonarme kanal ile yollardaki yağmur sularını toplaması maksadıyla yapılmış 10.720 metre uzunluğunda bir kanal bulunmaktadır (Adana İmar Komisyonu Raporu, 1963, s. 46).

başlayıp kalıcı hale gelen göçler ise zamanla gecekondulaşmaya yol açmıştır. Bu sorunun olumsuz etkileri ise hâlihazırda da devam etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Resmî Arşivler ve Yayınlar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

BCA. 030.18.01.02.2.15.8.

BCA. 030.18.01.02.4.31.1.

BCA. 030.18.01.02.88.89.1.

BCA. 030.18.11.13.19.2.

BDİE, 1927 Sanayi Sayımı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1969 Ankara.

Resmî Gazete (1930-1942).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Adana-1289, 1293, 1309, 1319.

(1926). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1925-1926)*, İstanbul.

(1927). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sâlnâmesi (1926-1927)*, İstanbul.

2. Süreli Yayınlar

(1926. 05. 15). "Adana Tütün Fabrikası", *Hâkimiyet-i Milliye*: 2.

(1936. 07. 18). "Şehrin İçme Suyu Tesisatının Temeli Bugün Atılıyor", *Türk Sözü*: 1.

(1928. 10. 26). "Mezbaha", *Türk Sözü*: 2.

(1934. 02. 13). "Şehir Meclisi Dün Hararetli Müzakerelerden Sonra Bazı ararlar Verdi", *Türk Sözü*: 1.

3. Kitaplar ve Makaleler

(1925). *İkinci Adana Pamuk Kongresi Zabıtnamesi*, İstanbul.

(1933). *Belediyeler*, İstanbul.

(1937). *Adana*, Adana: Adana Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.

(1938). *Seyhan*, İstanbul.

(1938). *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul.

(1958). *Şehirlerin Gelişmesi ve Sosyal Programlar Adana ve Karabük Şehirleri Hakkında Bir Araştırma*, Türkiye Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara.

(1963). *Adana İmar Komisyonu Raporu*, Adana.

(1974). *Kuruluşunun 80. Yılında Adana Ticaret Odası*, Adana.

(1981). *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana", I, İstanbul: 7-181.

(1983). *Cumhuriyetin 60. Yılında Adana Sanayii*, Adana.

- AKVERDİ, N. (1938). *Adana (Cumhuriyetten Evvel ve Sonra)*, (byy.).
- ARIK, R. O. (1924). *Adana Ticaret Rehberi*, İstanbul.
- ARIKOĞLU, D. (1961). *Hatıralarım*, İstanbul.
- BEDİZ, N. (1953). "Sümerbank Adana Fabrikası". *Uluslararası Ticaret Dergisi Çukurova Nüshası*, İstanbul: 27-28.
- Cemal Paşa. (2001). *Hatıralar*, İstanbul: İş Bankası Yayını.
- ÇELİK, S. (1973). *Adana 50. Yıl Spor Yıllığı (1923-1973)*, Adana.
- ELDEM, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara.
- ENER, K. (1990). *Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir Bakış*, Adana.
- Evliya Çelebi. (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.III, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- HAMİT T.-Remzi S. (1930). *Sermaye Hareketi*, İstanbul.
- KALABA, H. (1959). *Bütün Cephesiyle Adana*, Adana.
- KURMUŞ, O. (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul.
- KURT, Y. (1990). "1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrîr Defterine Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma", *Belleten*, LIV/209: 179-211.
- _____ (2004), *Çukurova Tarihinin Kaynakları I: 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- _____ (2005), *Çukurova Tarihinin Kaynakları II: 1547 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- _____ (2005), *Çukurova Tarihinin Kaynakları III: 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- MAĞMUMİ, Ş. (2010). *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, İstanbul: Boyut Kitapları.
- OKTAY, T. (2008). "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, (ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayını: 377-402.
- ORTAYLI, İ. (1973). "Türk Belediyesinin Denetim Yetkisinin Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu", *Amme İdare Dergisi*, 4: 14-24.
- _____ (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- QUATAERT, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), İstanbul: İş Bankası Yayını.
- SABAN, F. D. (2017). *Geleneksel Adana Mahalleler, Sokaklar, Binalar 1*, Ankara.
- SERGICI, S. (1946). *Pamuk ve Tahıl (1944-1945)*, Adana.
- _____ (1964). *Adana Ticaret Borsası'nın 50. Yıl Kitabı*, Adana.

- SEVGEN, N. (1955). *Adana Belediyesi 1950-1954*, Adana.
- TEKEREK, N. (1997). *Cumhuriyet Döneminde Adana'da Batı Tarzı Tiyatro Yaşamı (1923-1990)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- _____ (2007). "Adana'nın Eğlence Dünyasından; Seyhan Saz'dan Cafe-Barlara...", *Adana'ya Kar Yağmış*, (der. Behçet Çelik), İstanbul: İletişim Yayınları: 305-319.
- TEKELİ, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: İletişim Yayınları: 878-890.
- TOKSÖZ, B. (1961). "Adana Ticâret Borsası", *Turizm*, V, 11/8: 29.
- TOKSÖZ, M.-Yalçın, E. (1999). "Modern Adana'nın Doğuşu ve Günümüzdeki İzleri", *Aptullah Kuran İçin Yazılar*, (haz. Çiğdem Kafescioğlu, Lucienne Thys-Şenocak), İstanbul: 435-453.
- TOPRAK, Z. (2009). "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", *Toplumsal Tarih*, 191: 70-76.
- TOROS, T. (2001). *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- UÇAR, M. (2009). "Gönüllerin Mühürlendiği Mekân: 5 Ocak Stadı", *Sıcağıyla, Acısıyla Adana Futbolu*, (der. Yavuz Yıldırım-Mustafa Uçar), İstanbul: İletişim Yayınları: 246-252.
- UYGUR, S. H. (2000). "Cumhuriyet'i Anlatan Adana Fotoğrafları", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul: 142-153.
- VARLIK, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, Ankara: Türk İktisatçılar Birliği Yayını.
- VARLIK, M. B.-Emiroğlu, K.-Türkoğlu, Ö. (2008). *Adana Sanayi Tarihi*, Adana.
- YANSEN, H. (1937). *Adana Şehrinin Umumî İmar Plânına Ait İzahat Raporu*, Adana.
- YAVUZ, S.-Özmen, Ö., "Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, (haz. Erman Artun-M. Sabri Koz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 289-305.

EXTENDED ABSTRACT

Located in southern Anatolia, Adana was an important center of trade and industry both during the final years of the Ottoman Empire and the early years of the Republic. As a result, it attracted thousands of seasonal workers from various parts of Anatolia. It was cotton, referred to by the local population as "white gold," that changed the fate of Adana. Cotton was also produced in the early years of Ottoman rule in the city. However, this production was mainly for domestic consumption. Therefore, the city's underdeveloped and primitive industrial structure did not undergo any significant changes for a long time. The city's fate began to change during the rule of Ibrahim Pasha between 1833 and 1840. Ibrahim Pasha emphasized cotton production, leading to an increase in output. This production reached its peak during the American Civil War. With the influx of money generated by cotton, the city's appearance began to change. The opening of the Adana-Mersin railway line also played a significant role in this transformation. Thanks to the railway, cotton produced in the region began to be transported more quickly and cheaply to all corners of the world via the port of Mersin. This led to an increase in foreign interest in the region. In fact, foreign investments in the form of commercial partnerships were replaced by direct investments. The first large-scale and significant industrial investments in

the city also emerged during this period. Thus, the city began to develop rapidly in socio-economic terms. Indeed, during this period, many banks and the Orozdibak department store, which had a multi-story store in Istanbul, opened branches in the city.

Moreover, the emergence of people with different new lifestyles and their desire to live in a more modern city led to the establishment of a modern municipal organization. Thus, while the city developed day by day with the new industrial facilities that were established, it also began to take on a more modern appearance with the increasing municipal services. However, despite the establishment of the municipal organization, the general appearance of the city did not change much in a short time. In fact, with the changes it underwent during this process, it resembled the Arab cities to its south and east rather than the Anatolian cities to its north and west. This was confirmed by the information provided by travelers who visited the city during this period. However, by the end of the 19th century, the construction and opening of the Government House, hotels, the National Hospital, the Hamidiye Industrial School, and the fountain, telegraph office, and police station built to commemorate the 25th anniversary of Sultan Abdulhamid II's accession to the throne, clock tower, and theater, the city's appearance began to change. This change was also reflected in residential architecture, and mansion-style buildings began to be constructed. However, during the Armenian uprising that began after the March 31 Incident, the city suffered great destruction. The First World War and the years of the National Struggle that followed disrupted both cotton production and the city's development. However, cotton production began to increase again in the early years of the Republic. Thus, cotton has been the driving force behind Adana's industry, both during the Ottoman Empire and in the early years of the Republic. Although new industrial facilities began to be established outside of cotton, the cotton-based industry has always maintained its dominance.

The city continued to undergo changes during the Republican era. The city plan prepared in the 1930s was particularly influential in this regard. Thanks to the plan, new streets, parks, vegetable and meat markets, an Olympic-sized swimming pool, a stadium, a sewer system, a slaughterhouse, a cemetery, drinking water lines, public fountains, electricity, a fire department, public toilets, and summer cinemas were built, transforming the city into a more livable and modern place.

The city's expansion during this period occurred in the east, west, and north directions. Reasons such as its flat terrain and the presence of an airport limited expansion to the south, while residential areas concentrated in the cooler northern regions. Industrial facilities were initially concentrated around the Old Station in the east but gradually spread toward the Ceyhan, Karataş, and Tarsus roads over time.